प्रतिवेदनम्

शास्त्रशिक्षणादर्शपाठयोजनाल्पावधिकार्यक्रमः

दिनाङ्कः 19.01.26 तः 24.01.26 पर्यन्तम्

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
जयपुरपरिसरः, जयपुरम्

प्राध्यापकविकासकेन्द्रम् (FDC)

शास्त्रशिक्षणादर्शपाठयोजनाल्पावधिकार्यक्रमः

(दिनाङ्क – 19.01.2026 तः 24.01.2026 यावत्)

कुलपतिः
प्रो. श्रीनिवासवरखेडी
के.सं.वि.वि., नवदेहली

निदेशकः
प्रो. लोकमान्यमिश्रः
के.सं.वि.वि., जयपुरपरिसरः

मुख्यमार्गनिदेशकः
प्रो. वाई.एस्.रमेशः
प्रा.वि.के., जयपुरपरिसरः

सह–निदेशकः (शै.)
प्रो. बोधकुमारझाः
के.सं.वि.वि., जयपुरपरिसरः

केन्द्रसमन्वयिका
प्रो. रेखाकुमारीपाण्डेयः
प्रा.वि.के., जयपुरपरिसरः

केन्द्रसह-समन्वयकः
डॉ. डम्बरुधरपतिः
प्रा.वि.के., जयपुरपरिसरः

संयोजकः
प्रो. विष्णुकान्तपाण्डेयः
प्रा.वि.के., जयपुरपरिसरः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

(संसदः अधिनियमेन स्थापितः)

जयपुरपरिसरः, त्रिवेणीनगरम्, जयपुरम्

प्राध्यापकविकासकेन्द्रम् (FDC)

शास्त्रशिक्षणादर्शपाठयोजनाल्पावधिकार्यक्रमः

(दिनाङ्कः – 19.01.2026 तः 24.01.2026 यावत्)

कुलपतिः
प्रो. श्रीनिवासवरखेडी
के.सं.वि.वि., नवदेहली

निदेशकः
प्रो. लोकमान्यमिश्रः
के.सं.वि.वि., जयपुरपरिसरः

मुख्यमार्गनिदेशकः
प्रो. वाई.एस्.रमेशः
प्रा.वि.के., जयपुरपरिसरः

केन्द्रसमन्वयिका
प्रो. रेखाकुमारीपाण्डेयः
प्रा.वि.के. (FDC)
के.सं.वि.वि., जयपुरपरिसरः

केन्द्रसह-समन्वयकः
डॉ. डम्बरुधरपतिः
प्रा.वि.के. (FDC)
के.सं.वि.वि., जयपुरपरिसरः

संयोजकः
प्रो. विष्णुकान्तपाण्डेयः
वरिष्ठाचार्यः, व्याकरणविद्याशाखा,
जयपुरपरिसरः

सह-संयोजिका
डॉ. किरणखींची
सहायकाचार्यः, व्याकरणविद्याशाखा,
जयपुरपरिसरः

स्थानम्

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरपरिसरः
प्रा.वि.के. (FDC) कक्षः, बहूद्देशीयभवनम्

शास्त्रशिक्षणादर्शपाठयोजनाल्पावधिकार्यक्रमः

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥

सर्वमपि ज्ञानं वेदात् प्रसिद्धमित्यत्र न संशितिलेशः। मुण्डकोपनिषदि ह्युक्तं यत् "द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो अथर्ववेदः, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते।

एतद्धि पराविद्यायाः अपराविद्यायाः स्वरूपं प्रत्यपादि। विद्या हि मानवकल्याणाय उपयोगिनीति विदितमेव सर्वेषाम्। अतस्तस्याः अध्ययनं परमावश्यकम्। किन्तु वर्तमानकाले शास्त्राणि कठिनानीति मत्वा जनाः शास्त्राध्ययने उत्सुका न भवन्तीति विज्ञाय अस्माकं केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य जयपुरपरिसरीयप्राध्यापकविकासकेन्द्रेण 19.01.2026 तः 24.01.2026 यावद् एका **"शास्त्रशिक्षणादर्शपाठयोजनाल्पावधिकार्यक्रमः"** समायोजयिष्यते। आभारतादमुष्यां कार्यशालायां नैके विद्वांसो युवानश्च प्रतिभागिनः समागमिष्यन्ति। ये स्वाभिनवचिन्तनैः पाठलेखनं करिष्यन्ति।

अपि च –

तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिरापः स्त्रोतस्स्वरणीषु चाग्निः।
एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति॥१॥

(श्वेताश्वतरोपनिषद्)

यथा प्रत्येकं क्षेत्रस्य विकासः अनुसन्धानेन सम्भवति। तार्किकचिन्तन–नवाचारप्रवृत्ति–सामाजिकप्रगतीत्याद्यर्थमनुसन्धानं निश्चप्रचेन आवश्यकं भवति।

ज्ञानं बोधः प्रयोगश्च इति त्रयः स्तराः अधिगमस्य। शिक्षणस्य परमलक्ष्यम् अधिगमः। अनुभवेन अभ्यासेन व्यवहारे स्थायिपरिवर्तनं नाम अधिगमः।

स च अधिगमः छात्रेषु कथं भवेद् आधिक्येन इति विचिन्तयन् शिक्षकः काञ्चित् योजनां निर्माति तदेव नाम पाठयोजना। पाठ्यांशमाधारीकृत्य एकस्मिन् कालांशे सफलशिक्षणाधिगमप्रक्रिययोः कृते विविधविधिप्रविधीनां क्रमबद्धव्यवस्थापनार्थं प्रयोगार्थं च प्रागेव या प्रक्रिया सम्पाद्यते सा पाठयोजना इति कथ्यते। शिक्षकः कक्षायाम् एकस्मिन् कालांशे स्वशिक्षणकार्यं सम्पादयितुं पाठानुसारं यां पूर्वक्रियां कृत्वा पाठयति तदुच्यते पाठयोजना इति।

पाठयोजनायाः महत्त्वविषये केचन बिन्दवः उल्लेखनीयाः सन्ति–

1. **मार्गदर्शनम्** – पाठयोजना मार्गनिदेशकरूपेण शिक्षकं निर्दिशति यत् छात्राणां अध्यापनं मूल्याङ्कनञ्च कदा कथं करणीयम् इति।
2. **छात्रकेन्द्रितशिक्षा** – पाठयोजना छात्रकेन्द्रितशिक्षासङ्कल्पनां संवर्धयति। ज्ञानात्मक–बोधात्मक–अनुप्रयोगात्मकोद्देश्यानि प्राप्तुं सहायिका भवति येन छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासः सम्भवति।
3. **व्यवस्थितशिक्षणम्** – पाठयोजनया शिक्षणस्य आरम्भः (प्रस्तावनया), मध्ये (प्रस्तुतीकरणम्) अन्ते च (मूल्याङ्कनम्) व्यवस्थितरूपेण सुनिश्चितक्रमेण च भवति येन शिक्षणं सुचारुरूपेण प्रचलति।
4. **आत्मावलोकनं परिष्कारश्च** – पाठयोजनानुसारं कक्षायां गत्वा शिक्षकः छात्राधिगमविषये स्वकीयाध्यापनरीतिविषये च आत्मावलोकनं कर्तुं समर्थो भवति। परिष्कारांश्च कर्तुं समर्थो भवति।

शिक्षणस्य परमलक्ष्यम् अधिगमः। अनुभवेन अभ्यासेन व्यवहारे स्थायिपरिवर्तनं नाम अधिगमः।

पाठ्यांशम् आधारिकृत्य एकस्मिन् कालांशे सफलशिक्षणाधिगमप्रक्रिययोः कृते विविधविधिप्रविधीनां क्रमबद्धव्यवस्थापनार्थं प्रयोगार्थं च प्रागेव या प्रक्रिया सम्पाद्यते सा "पाठयोजना" इति कथ्यते।

शिक्षकः कक्षायाम् एकस्मिन् कालांशे स्वशिक्षणकार्यं सम्पादयितुं पाठानुसारं यां पूर्वक्रियां कृत्वा पाठयति सा पाठयोजना भवति।

अमुष्याः कार्यशालाया उद्देश्यानि–

1. शास्त्रकौशलविकासः।
2. प्राध्यापकानां पाठलेखनकौशलस्य विकासः।
3. प्राध्यापकानां श्रवणमननचिन्तनकौशलस्य विकासः।
4. शास्त्राणां विषयवस्तुप्रतिपादनकौशलस्य विकासः।
5. प्राध्यापकानामध्यपनाध्यापनकौशलस्य विकासः।
6. पाठं प्रति अभिरुच्युत्पादनम्।
7. पाठस्य सामान्यविशिष्टोद्देश्यानां ज्ञानप्रदानम्।
8. पाठोपकरणानां प्रयोगः।
9. शिक्षणाधिगमनाय क्रमबद्धसोपानानां निर्माणम्।
10. समुचितशिक्षणविधिप्रविधीनां चयनं प्रयोगश्च।
11. प्रायोगिकज्ञानप्रदानम्।
12. जीवनाधारितज्ञानप्राप्तिः।
13. वैयक्तिकभेदानुसारं पाठने क्षमता।
14. समुचितव्याख्याशैली।
15. पाठस्य पूर्वबोधनाय सज्जता।
16. शिक्षकाणाम् अध्यापने मार्गदर्शनम्।
17. छात्राणाम् अधिगमे सौविध्यम्।
18. शिक्षणे आत्मविश्वासः।
19. कल्पनाशक्तिवर्धनम्।
20. समयानुपालनम्।
21. अवबोधनानुकूलप्रस्तुतीकरणम्।
22. भारं विना अन्तःक्रिया।
23. जीवनेन सह सम्बन्धः।

उद्घाटनसत्रम् (19.01.2026)

कार्यक्रमस्य उद्घाटनसत्रे प्रो.विष्णुकान्तपाण्डेयमहोदयः समागतानां विदुषां वाचिकं स्वागतं व्याहृतवन्तः । केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्राध्यापकविकासकेन्द्राणां मार्गदर्शकाः प्रो.वाई.एस्.रमेशमहोदयाः अवदन् यत् शास्त्रपरम्परायाः संरक्षणे एतासां पाठयोजनानां महती भूमिका विद्यते । यतो हि आदर्शवाचन-अनुवाचनाभ्यां मूलपङ्क्तिनां कण्ठस्थीकरणे तस्य परीक्षणे च सौविध्यं भवति । शास्त्रशिक्षणेन सह अस्माभिः भाषाशिक्षणमपि प्रदेयमिति अकथयन् । कार्यक्रमोऽयं शास्त्राणां सहजबोधाय महत्त्वपूर्णः वर्तते । अत्र यत्कार्यं भविष्यति, तत् अनागते काले सर्वेषामपि प्राध्यापकानां छात्राणाञ्च कृते पथप्रदर्शकं भविष्यतीति उपस्थितैः विद्वद्भिः प्रकटितम् । अस्य सत्रस्य सञ्चालनं डॉ.किरणखींचीमहोदयया विहितम् ।

कार्यक्रमस्य विहङ्गावलोकनम्

04
शास्त्राणि

08
संसाधकाः

16
प्रतिभागिनः

42
पाठयोजनाः

संसाधकाः

प्रो. रामकुमारशर्मा
संस्कृतसाहित्यविद्याशाखा
के.सं.वि.वि. जयपुरपरिसरः

प्रो. राघवेन्द्रभट्टः
संस्कृतसाहित्यविद्याशाखा
के.सं.वि.वि. राजीवगान्धिपरिसरः

प्रो. पङ्कजव्यासः
व्याकरणविभागः,
रा.सं.वि.वि. तिरुपतिः

प्रो. श्यामदेवमिश्रः
ज्योतिषविद्याशाखा
के.सं.वि.वि. लखनऊपरिसरः

संसाधकाः

डॉ.ओ.जी.पी. कल्याणशास्त्री
न्यायविभागः
रा.सं.वि.वि. तिरुपतिः

डॉ.पवनव्यासः
भारतीयपाश्चात्यदर्शनविद्याशाखा
के.सं.वि.वि. भोपालपरिसरः

डॉ.मधुसूदनमिश्रः
ज्योतिषविभागः
सं.सं.वि.वि. वाराणासी

डॉ. श्रीओमशर्मा
व्याकरणविद्याशाखा
के.सं.वि.वि. रघुनाथकीर्तिपरिसरः

प्रतिभागिनः - 16

- श्रीशिवनारायणमहर्षिः
- डॉ. सत्यकामआर्य
- श्रीराहुलमिश्रः
- डॉ. अनमोलशर्मा
- डॉ. आत्मारामभट्टः
- डॉ. बद्रीविशालपाण्डे
- डॉ. नन्दकिशोरतिवारी
- डॉ. सौरभदुबे
- डॉ. अश्वनीकुमारः
- डॉ. किरणखींची
- डॉ. रामेश्वरदयालशर्मा
- डॉ. आनन्दप्रकाशपाठकः
- सुश्री अर्चनाचन्द्रशेखरभट्टः
- डॉ. अनुपकुमारमिश्रः
- श्रीगौरप्रसादपण्डा
- डॉ. चेतनकुमारः

व्याकरणशास्त्रे लिखिताः पाठयोजनाः 14

1. पुल्लिङ्गे प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाः सूत्रद्वयम्।
2. स्त्रीलिङ्गे रमाशब्दस्य प्रक्रिया।
3. इको गुणवृद्धि अचश्च इति सूत्रद्वयम्
4. आधन्तौ टकितौ मिदचोअन्त्यात्परः इति सूत्रद्वयम्

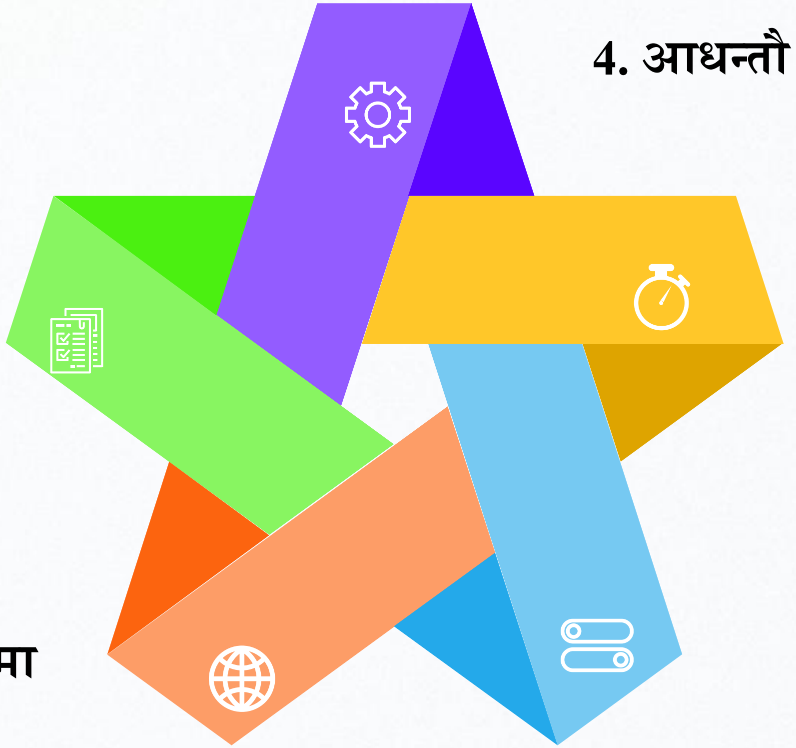

5. मङ्गलपद्यं माहेश्वरसूत्रञ्च
6. हलन्त्यम्
7. यण्सन्धिः
8. श्चुत्वसन्धिः, ष्टुत्वसन्धिः
9. अनुनासिकसन्धिः, परसवर्णसन्धिः
10. प्रातिपदिकार्थलिङ्परिणामवचनमात्रे प्रथमा
11. यण्सन्धिगतद्वित्वम्/ द्वित्वनिषेधप्रकरणम्
12. वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः प्रत्यभिवादेऽशूद्रे सूत्रद्वयम्
13. प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च, ऋत्यकः सूत्रत्रयम्
14. वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः, प्रत्यभिवादेऽशूद्रे सूत्रद्वयम्

साहित्यशास्त्रे लिखिताः पाठयोजनाः 08

1. काव्यकारणम्
2. काव्यप्रयोजनम्

3. साहित्यशब्दार्थः साहित्यशास्त्रस्य नामानि च

4. साहित्यशास्त्रस्य ग्रन्थाः

5. गणवृत्तम्- अर्धसमवृत्तं विषमञ्च
6. खण्डकाव्यपरम्परा

7. अलङ्कारस्य सामान्यलक्षणम् अलङ्कारभेदश्च
8. वाक्यलक्षणं पदलक्षणञ्च

09. काव्यभेदः
10. वृत्तभेदाः (आर्या-मात्रावृत्तं गीतिः च)

11. गुणस्वरूपं गुणभेदश्च
12. काव्यलक्षणम्

दर्शनशास्त्रे लिखिताः पाठयोजनाः 12

1. मङ्गलाचरणम्
2. सांख्यशास्त्रारम्भप्रयोजनम् (प्रथमा कारिका)

3. तत्त्वानि (तृतीयकारिका)
4. प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि (चतुर्थकारिका)

5. व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानम्
6. कारणलक्षणम्

7. सत्कार्यवादः (८,९ कारिके)
8. कारणभेदाः

09. प्रमाणसामान्यलक्षणम्
10. प्रमाणविषयाः अनुपलब्धेः कारणानि च (६,७ कारिके)

11. प्रत्यक्षलक्षणम्
12. अनुमानलक्षणम्

ज्योतिषशास्त्रे लिखिताः पाठयोजनाः 08

1. प्रवर्तकपरिचयः
2. पञ्चाङ्गपरिचयः

3. सङ्कलनं, व्यवकलनं गुणनञ्च
4. लीलावतीग्रन्थे मानपरिभाषाप्रकरणम्

5. स्कन्धपरिचयः
6. संवत्सर-अयन-गोल-ऋतु-मासपरिचयः

7. वर्गमूलं घनश्च
8. भागहारः वर्गविधिश्च

उपस्थितिपत्राणि

व्याकरणशास्त्रम्

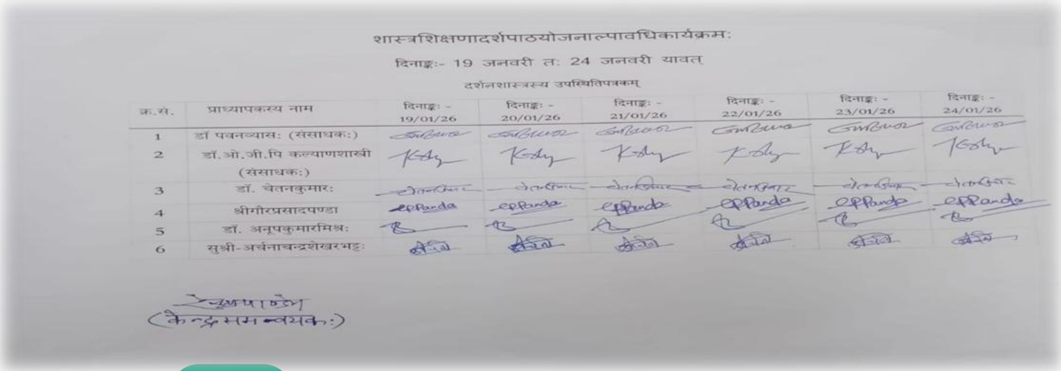

शास्त्रशिक्षणादर्शपाठयोजनाल्पावधिकार्यक्रमः

दिनाङ्कः- 19 जनवरी तः 24 जनवरी यावत्

दर्शनशास्त्रस्य उपस्थितिपत्रकम्

क्र.सं.	प्राध्यापकस्य नाम	दिनाङ्कः - 19/01/26	दिनाङ्कः - 20/01/26	दिनाङ्कः - 21/01/26	दिनाङ्कः - 22/01/26	दिनाङ्कः - 23/01/26	दिनाङ्कः - 24/01/26
1	डॉ पवनव्यासः (संसाधकः)						
2	डॉ.ओ.जी.पि कल्याणशास्त्री (संसाधकः)						
3	डॉ. चेतनकुमारः						
4	श्रीगौरप्रसादपण्डा						
5	डॉ. अनूपकुमारमिश्रः						
6	सुश्री-अर्चनाचन्द्रशेखरभट्टः						

(केन्द्रसमन्वयकः)

दर्शनशास्त्रम्

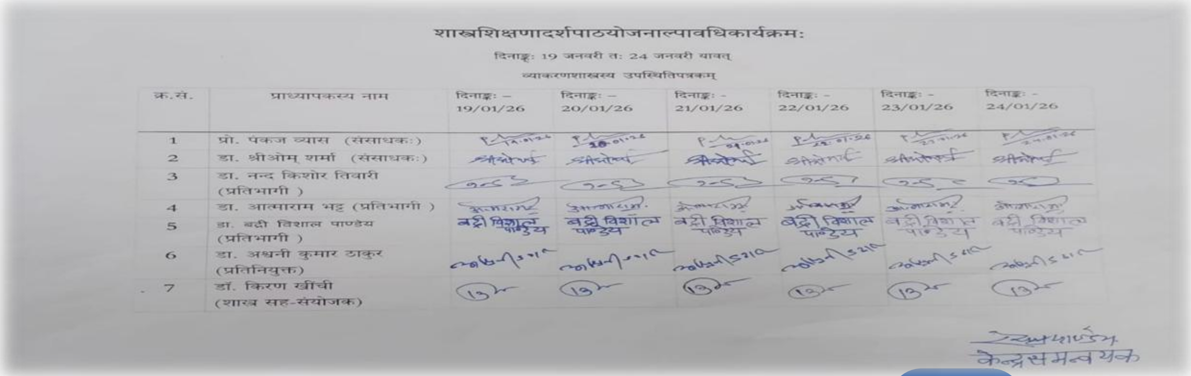

शास्त्रशिक्षणादर्शपाठयोजनाल्पावधिकार्यक्रमः

दिनाङ्कः 19 जनवरी तः 24 जनवरी यावत्

व्याकरणशास्त्रस्य उपस्थितिपत्रकम्

क्र.सं.	प्राध्यापकस्य नाम	दिनाङ्कः – 19/01/26	दिनाङ्कः – 20/01/26	दिनाङ्कः - 21/01/26	दिनाङ्कः - 22/01/26	दिनाङ्कः - 23/01/26	दिनाङ्कः - 24/01/26
1	प्रो. पंकज व्यास (संसाधकः)						
2	डा. श्रीओम् शर्मा (संसाधकः)						
3	डा. नन्द किशोर तिवारी (प्रतिभागी)						
4	डा. आत्माराम भट्ट (प्रतिभागी)						
5	डा. बद्री विशाल पाण्डेय (प्रतिभागी)						
6	डा. अश्वनी कुमार ठाकुर (प्रतिनियुक्त)						
7	डॉ. किरण खींची (शास्त्र सह-संयोजक)						

केन्द्रसमन्वयक

साहित्यशास्त्रम्

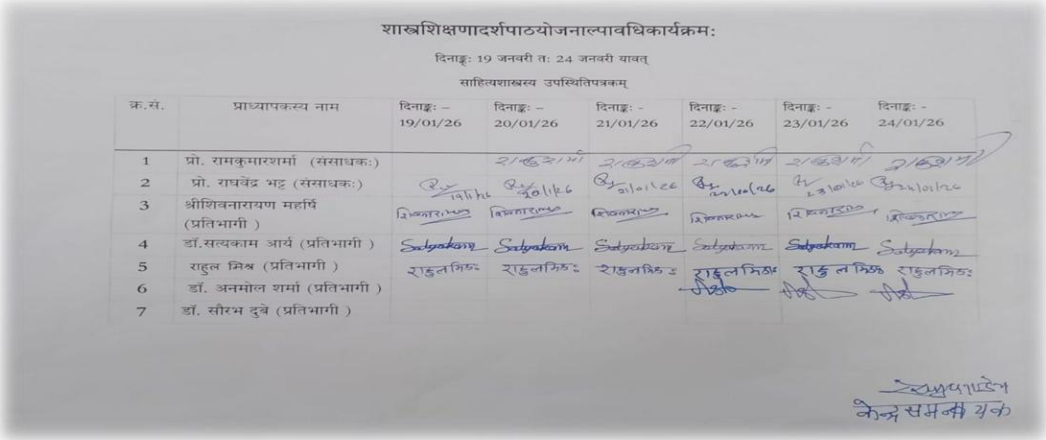

शास्त्रशिक्षणादर्शपाठयोजनाल्पावधिकार्यक्रमः

दिनाङ्कः 19 जनवरी तः 24 जनवरी यावत्

साहित्यशास्त्रस्य उपस्थितिपत्रकम्

क्र.सं.	प्राध्यापकस्य नाम	दिनाङ्कः – 19/01/26	दिनाङ्कः – 20/01/26	दिनाङ्कः - 21/01/26	दिनाङ्कः - 22/01/26	दिनाङ्कः - 23/01/26	दिनाङ्कः - 24/01/26
1	प्रो. रामकुमारशर्मा (संसाधकः)						
2	प्रो. राघवेंद्र भट्ट (संसाधकः)						
3	श्रीशिवनारायण महर्षि (प्रतिभागी)						
4	डॉ.सत्यकाम आर्य (प्रतिभागी)						
5	राहुल मिश्र (प्रतिभागी)						
6	डॉ. अनमोल शर्मा (प्रतिभागी)						
7	डॉ. सौरभ दुबे (प्रतिभागी)						

केन्द्रसमन्वयक

ज्योतिषशास्त्रम्

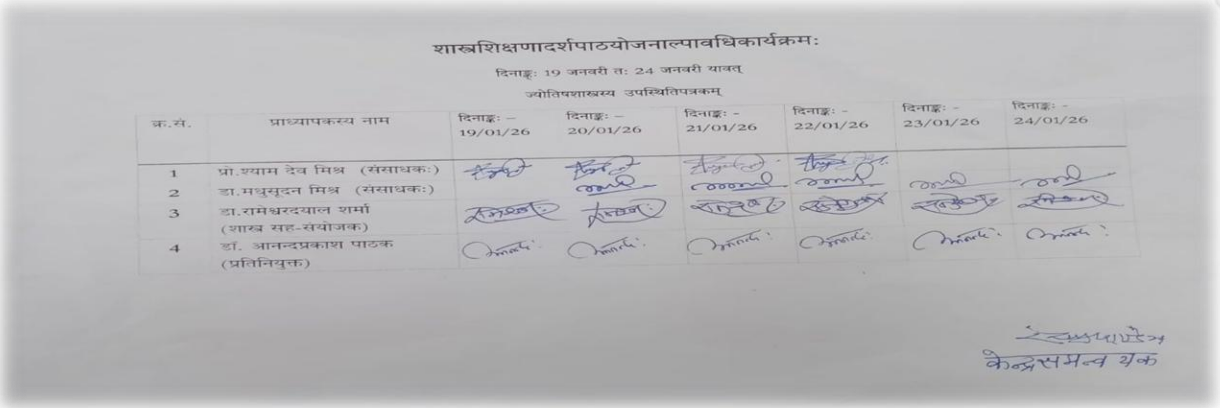

शास्त्रशिक्षणादर्शपाठयोजनाल्पावधिकार्यक्रमः

दिनाङ्कः 19 जनवरी तः 24 जनवरी यावत्

ज्योतिषशास्त्रस्य उपस्थितिपत्रकम्

क्र.सं.	प्राध्यापकस्य नाम	दिनाङ्कः – 19/01/26	दिनाङ्कः – 20/01/26	दिनाङ्कः - 21/01/26	दिनाङ्कः - 22/01/26	दिनाङ्कः - 23/01/26	दिनाङ्कः - 24/01/26
1	प्रो.श्याम देव मिश्र (संसाधकः)						
2	डा.मधुसूदन मिश्र (संसाधकः)						
3	डा.रामेश्वरदयाल शर्मा (शास्त्र सह-संयोजक)						
4	डॉ. आनन्दप्रकाश पाठक (प्रतिनियुक्त)						

केन्द्रसमन्वयक

समूहचित्रम्

चित्रवीथिका (१)

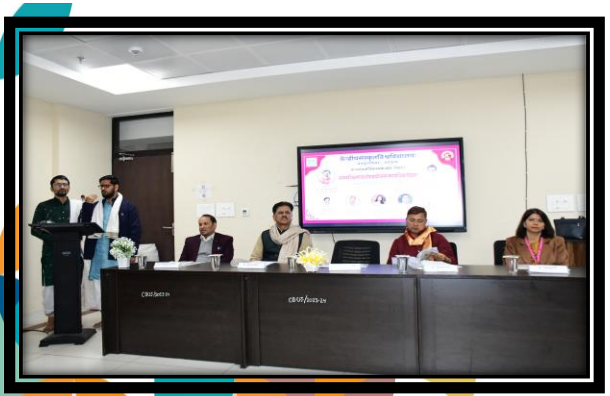

चित्रवीथिका (२)

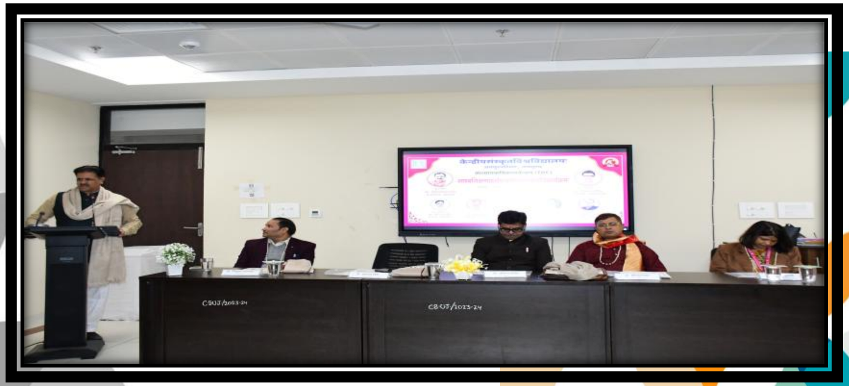

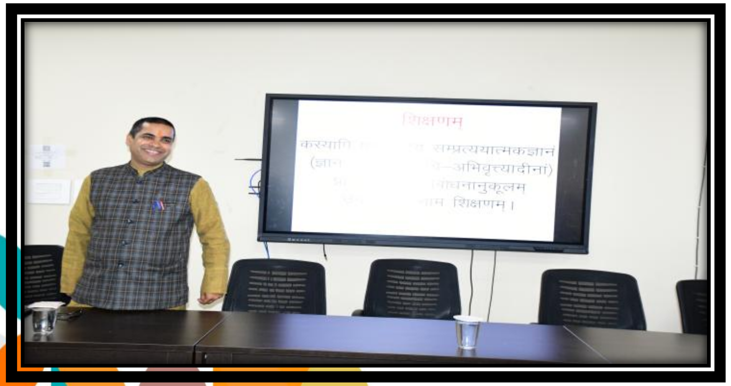

चित्रवीथिका (३)

CENTRAL SANSKRIT UNIVERSITY
Jaipur Campus
Established by an Act of Parliament
(Formerly Rashtriya Sanskrit Sansthan, Deemed to be University)
Under Ministry of Education, Government of India
NAAC
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरपरिसरः

धन्यवादः